

кий (відп. ред.), – К., 1994. – 91 с.; Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. док. / АН України; Археографічна комісія; Інститут української археології; Центральна наукова бібліотека ім. В.І.Вернадського; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / Л.А.Дубровіна (відп.ред.), В.Й.Горобець (упоряд., авт. передм. та комент.). – К., 1993. – 392 с. (Пам'ятки політично-правової культури України); *Журба О.І.* Становлення української археології: люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ, 2003. – 316 с.; *Його ж.* Київська археологічна комісія. 1843–1921: Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – 183 с.; Києво-Могилянська академія в документах і рідкісних виданнях з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського: Каталог / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського / Л.А.Дубровіна (відп. ред.). – К., 2003. – Вип.2: Документи з історії Києво-Могилянської академії за матеріалами фондів Інституту рукопису (1615–1817). – 480 с.; *Хмарський В.М.* Археологічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса, 2002. – 400 с. та ін.

⁸⁰ *Німчук В.В.* Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською українською редакції: Проект. – К., 1995. – 95 с.; Передача текстів документів і пам'яток: Метод. рекомендації за матеріалами наук.-метод. наради, квіт. 1990 р. – К., 1990 та ін.

⁸¹ *Кулешов С.Г.* Неоджерелознавство як напрям історичного джерелознавства? // Архівознавство. Археологія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип.8 / Редак.: Г.В.Боряк (гол.), І.Б.Матяш (заст. гол.) та ін. – К., 2006. – С.90–97.

The main achievements in historic and documentary researches as a direction of special historic disciplines have been highlighted in the article, as well as their content problem and thematic peculiarities, meaning have been analyzed. The role of historic documentary studies for the development of the theoretical knowledge system about the document as a historic source has been underlined.

Т.В.Орлова*

РАДЯНСЬКИЙ ТОТАЛІТАРИЗМ І ЖІНОЦТВО В КОНТЕКСТІ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті крізь призму шести класичних ознак тоталітаризму аналізується доля радянського жіноцтва, що може розглядатися як орієнтир для подальших наукових досліджень, а також показуються здобутки, проблеми і перспективи жіночих студій із погляду історіографії.

Радянський період історії України відходить усе далі у минуле, проте інтерес науковців до нього не зменшується, тим більше, що спадщина тих часів дається взнаки й досі. Більшість дослідників сходяться на думці, що в СРСР було встановлено тоталітарний лад. За визначенням, тоталітарний режим – це всезагальний і повний контроль державної влади, зосередженої у вузькій групі осіб, над усіма сторонами життя суспільства і громадян, фактична ліквідація конституційних прав і свобод, згортання демократії, широкомасштабне насильство і репресії проти реальних та удаваних опозиційних елементів. Цей історичний феномен спочатку став однією з найбільш досліджуваних тем на Заході, а з набуттям державної незалежності – і в Україні¹. Проте вітчизняні суспільствознавці, вивчаючи різні його аспекти, до теперішнього часу обходили увагою гендерні студії. Радянський період історії у зазначеному плані взагалі дуже слабо розроблено, у тому числі й українськими науковцями. Утім, інтен-

* Орлова Тетяна Володимирівна – канд. іст. наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

E-mail: t_orlova@bigmir.net

сивний розвиток ґендерних досліджень, жіночих студій є загальносвітовою тенденцією.

За часів соціалізму роль і місце жіноцтва знайшли своє відображення у значному масиві праць суспільствознавців, які працювали у союзних республіках – найбільше в Російській Радянській Федеративній Соціалістичній Республіці та Українській Радянській Соціалістичній Республіці. Як правило, їхні праці були присвячені радянській жінці як такій, без будь-яких національних відмінностей². Значну частину з них становлять публікації, які висвітлювали ті чи інші сторони буття жінок у певній республіці, зокрема в Україні³. У всіх цих працях демонструвалася активна діяльність і досягнення «вільних радянських жінок» у суспільно-політичному житті, народному господарстві, науці і культурі, що стало можливим через встановлення радянською владою «справжньої рівності» і «вирішення жіночого питання». Суспільствознавці радянських часів перебували під сильним ідеологічним пресинґом, вихід з-під якого тягнув небезпечні наслідки не тільки для подальшої кар'єри, але свободи й самого життя. Таке становище було природним для тоталітарного режиму, який не допускав будь-яких інших висловлювань, окрім тих, які трансливали офіційні настанови. Останні подавалися як безальтернативні, оскільки спиралися на «єдино вірну науку – марксизм-ленінізм», що забезпечував легітимацію режиму. Радянський лад було проголошено «найпрогресивнішим в історії людства», в якому були «вирішені» всі питання, що дісталися у спадок від «ганебного минулого», у тому числі і жіноче питання. Відразу слід зазначити, що наукова цінність праць радянських авторів невисока, натомість ідеологізованість надмірна, а статистичний матеріал, який до того ж подавався некоректно, украй сумнівний.

Про дійсне становище жіноцтва в тоталітарному СРСР вільно могли писати лише закордонні автори, зокрема з української діаспори⁴. Серед них найбільшу наполегливість у цьому напрямку виявила М.Богачевська-Хом'як, яка не тільки видала найбільше праць, присвячених дослідженню становища українських жінок у Радянському Союзі, але й наголосила на тоталітарному його характері. Зокрема, в її основній монографії, що побачила світ спочатку в Едмонтоні у 1988 р., а потім у Києві у 1995 р., у розділі «Жінки радянської України» окремий підрозділ так і називається: «Тоталітаризм проти жіноцтва»⁵. За обсягом це – найбільша публікація з даної проблематики.

Починаючи із середини 1990-х рр., простежується поступове зростання інтересу до вивчення історичної долі українського жіноцтва за радянських часів, це – виступи на конференціях, кандидатські дисертації, розділи у колективних монографіях, статті у наукових журналах⁶, де дослідники, звільнені від ідеологічних пут, намагаються дійсно об'єктивно підійти до вивчення ролі жінок України за радянських часів. Проте кількісно і, нерідко, якісно досягнутий рівень не може вважатися задовільним. Зокрема, це стосується проблеми «Радянський тоталітаризм і жіноцтво». Одна з причин полягає у тому, що автори здебільшого просто не ставлять перед собою такого завдання. У працях переважає фактологічний, насамперед статистичний матеріал, узагальнень набагато менше. Тоталітаризм як такий не тільки не аналізується в означеному ракурсі, а навіть не акцентується, ледь згадується. Тому пропонована стаття має за мету означити певні орієнтири у названій проблемі, що, можливо, сприятиме подальшому розвитку жіночих студій.

Значна частина України протягом тривалого часу була складовою Російської імперії, а потім СРСР. Отже, варто мати на увазі причини встановлення й особливості «червоного тоталітаризму», які багато у чому зумовлені саме специфікою російського історичного поступу. Тоталітарний режим вкоренився у величезній, розореній, аграрно-патріархальній країні, населення якої постійно страждало від малоземелля і нестачі продовольства. Приблизно у першій поло-

вині XIX ст. людність європейської Росії досягла позначки 100 млн, а перед 1914 р. – уже 150 млн, щорічні темпи зростання коливалися в межах 2 млн⁷. Наприкінці XIX ст. в результаті демографічного вибуху і малоземелля виникло колосальне аграрне перенаселення. За умов екстенсивного й низькопродуктивного сільського господарства загострювалася продовольча проблема. Скасування кріпацтва й аграрна реформа П.Столипіна вплинули на ситуацію, проте загалом становище залишалося складним. Соціальна напруга в Росії була такою великою, що поразка у російсько-японській війні стала поштовхом до першої російської революції 1905–1907 рр., в якій масово брало участь селянство. Перша світова війна викликала ще потужніші зміни, які остаточно знищили існуючу соціальну систему.

Як підкреслює російський історик С.Нефедов, існує причинний зв'язок між голодом і соціальними конфліктами, між соціальними революціями, голодом і перенаселенням⁸. Сенсаційні процеси, які проходили в європейській частині Росії, був очевидним – прагнення до нормування продовольства, спроби розв'язати проблему за рахунок більш рівномірного його розподілу, «соціальна справедливість», яка лежить в основі соціалізму. Важливу роль у цьому мало відіграти «справедливе» наділення селян землею. Одним із перших декретів радянської влади був «Декрет про землю», який мав засвідчити, що більшовики – захисники народу. І спочатку народ їх підтримав. Проте пізніше влада вдалася до іншої аграрної політики. За часів громадянської війни це була продрозверстка, а потім, після нетривалого періоду непу – колективізація, яка перетворила селян на новітніх кріпаків. Варто згадати, що свого часу Т.Мальтус зазначав: «Досі сутність і дія закону народонаселення не були зрозумілими. Коли політичне невдоволення приєднується до волянь, викликаних голодом, коли революція твориться народом через нужденність і нестачу продовольства, то слід очікувати постійних кровопролиттів і насильств, які можуть бути зупинені лише безумовним деспотизмом»⁹. А що таке тоталітаризм, як не безумовний деспотизм?

У даній ситуації треба підкреслити особливості аграрного питання в Україні: кращі природно-кліматичні умови ведення сільського господарства, вищі врожаї, а, отже, краща забезпеченість продовольством, більш індивідуалістичний менталітет і хазяйновитість, ніж у російських селян, та ін. Тому зрозуміло, що намагання вилучити продовольство за допомогою продзагонів викликало активний спротив українського селянства, зокрема саме цим зумовлювалася масовість армії Н.Махна. Коли більшовики відмовилися від непу і перейшли до жорсткої політики колективізації, тобто поневолення, експропріації і примусової праці, саме в Україні опір селян виявився найбільшим. Зокрема великого поширення набули «бабські бунти». Радянська історіографія ніколи про них (як і про голодомор) не згадувала. Деякі відомості про них знаходимо у книзі «Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор» відомого історика Р.Конквеста¹⁰, а також у праці «Білим по білому: Жінки в громадському житті України (1884–1939)» М.Богачевської-Хом'як¹¹. У незалежній Україні до цих подій зверталися у своїх дослідженнях Я.Мандрик¹², Л.Стефаненко¹³, О.Сапицька¹⁴. Особливо слід виділити дисертацію О.Сапицької, в якій, зокрема, з'ясовуються причини і показується участь жіноцтва у селянському опорі радянській політиці примусової всеохоплюючої колективізації. Проте, як відомо, цей опір було зламано, його учасники зазнали репресій, незважаючи на стаття, а ті, хто залишився, змушені були тяжко працювати у колгоспно-радгоспній системі.

Може виникнути заперечення: Німеччина часів А.Гітлера не була відстаючою перенаселеною аграрною країною, але і там виник тоталітарний режим. В обох країнах було найголовніше – унаслідок колосальних соціальних катаклізмів відбувся злам звичного ладу життя населення. Війни, революції,

міграції, хвороби, руйнування, злидні мільйони людей вибили з наїждженої колії. Вони були знедолені і розгублені. Тому охоче пішли «під залізну руку» того, хто обіцяв потурбуватися про них і забезпечити елементарний прожитковий мінімум.

За деякими даними, після закінчення громадянської війни 59% населення колишньої Російської імперії становили жінки¹⁵. Причому жінки, виховані в традиціях патріархального ладу з його патерналістськими очікуваннями. Традиційно вони виявляли менше зацікавлення до політики, але саме на них найбільше відбивалися соціальні негаразди, їм доводилося нести побутовий тягар, відповідаючи за життєзабезпечення родини. У період становлення тоталітаризму відбулися значні демографічні зміни – багато чоловіків було вбито і скалічено, чимало їх служило в армії, органах державної безпеки, міліції, а також вони зазнали репресій. Нова влада потребувала робочої сили і масової підтримки. І вона знайшла їх у жіноцтві та молоді (взагалі більшовики активно використовували саме молодь з її максималізмом та ентузіазмом у боротьбі «проти» і «за»; проте проблема «тоталітаризм і молодь» – це окрема тема, яка вже почала предметно досліджуватися¹⁶).

Тоталітаризм – це культ влади, насильство, свідоме придушення людини. Можна сказати, що це втілення суто маскулітного типу влади. Парадокс полягає у тому, що вона принижувала чоловіків через різноманітні засоби обмеження їх самореалізації, і робила ставку на жінок, проголосивши їх «звільнення», «рівність» і надавши певні соціальні пільги. Ще один штрих: попри існування деяких жіночих організацій і феміністично мислячих громадських діячів, емансипація в Російській імперії на початку ХХ ст. не визріла, адже потрібно було формування зрілої жіночої особистості. Вона стала продуктом запиту з боку тоталітарної держави, яка почала формуватися.

У книзі американських політологів К.Фрідріха і З.Бжезинського «Тоталітарна диктатура і автократія» сформульовано шість головних характеристик тоталітарного «синдрому»: єдина масова партія, очолювана харизматичним лідером; офіційна ідеологія, яка має визнаватися всіма; монополія на засоби масової інформації; монополія на всі засоби збройної боротьби; система терористичного поліцейського контролю; централізована система контролю та управління економікою¹⁷. Ці ознаки тоталітаризму вважаються класичними, хоча майже відразу після виходу книги навколо них виникли бурхливі дискусії. Якщо взяти за основу наведену характеристику, можна спробувати розглянути під цим кутом зору обрану для дослідження тему.

Перша характерна риса – єдина масова партія, очолювана харизматичним лідером. Зрозуміло, саме вона – керівна сила, де сконцентровано реальні важелі влади. У СРСР утворилася система, яку на Заході називали «party-state», тобто «партія-держава». Це вона надала жінці рівні з чоловіком права на роботу, освіту, на активну участь у суспільно-політичному житті, рівність у шлюбі тощо. Про це багато писала радянська історіографія, підкреслюючи «справжню рівність»¹⁸. Варто підкреслити, що у добу радянського соціалізму було не прийнято показувати справжній стан речей, який міг розходитися з деклараціями.

Яскрава ілюстрація такого становища – участь жіноцтва у керівництві партією та державою. Тодішня історіографія всіляко наголошувала на «великій ролі» радянських жінок на керівних посадах різних рівнів¹⁹. Особливо підкреслювалося депутатство в радах – «органах народної влади», в яких витримувалася квота жіночого представництва – приблизно третина від усього складу. Наприклад, автори видання з показовою назвою «Рівноправність жінок: справжня й удавана» писали: «До Верховної Ради Української РСР (вибори 1975 р.) було обрано 570 чоловік, з них 201 жінка, або 35,3%, а до місцевих рад республіки (вибори 1977 р.) – жінки становлять 47,6%»²⁰.

Проте ради у СРСР не мали реального впливу, хоча саме їхня влада була офіційно проголошена. Вони були декорацією «демократії нового типу», одностайно схвалюючи всі партійні рішення. До вищого партійного керівництва протягом десятиріч жінок, як правило, не допускали. І.Арманд, яка була серед вищого більшовицького керівництва починаючи з 1917 р., померла у 1920 р.; соратниця В.Леніна О.Коллонтай через участь в опозиції у 1923 р. була переведена на дипломатичну роботу; К.Фурцева, член президії ЦК КПРС у 1957–1961 рр., була виштовхнута з вищого ешелону влади. Більше жінок у складі політбюро ЦК КПРС не було. На вищому і середньому керівних рівнях жінок налічувалося одиниці. Тобто, незважаючи на більшу питому вагу серед населення, більшість серед працюючих у народному господарстві, вищій освітній рівень жінки були відсторонені від реальних важелів влади, прийняття важливих рішень, відчували труднощі у професійному зростанні і кар'єрі, хоча їх завжди демонстративно запрошували до президій різних урочистих зборів та з'їздів. Таким чином, «жіноче» питання вирішували чоловіки.

Що стосується членства у компартії, то на перших порах жінки не виявляли великого бажання. Проте з часом їх чисельність у лавах КПРС збільшувалася, адже членство в партії було необхідною умовою кар'єрного просування, а також інших соціальних переваг, наприклад, одержання можливості відвідати з туристичною групою ту чи іншу соціалістичну країну. Типовою є фраза з однієї публікації тих часів: «У лавах Комуністичної партії Радянського Союзу число жінок постійно зростає. Якщо у 1924 р. вони становили лише 8% від усієї кількості комуністів, то в 1970 р. їх налічувалося понад 2,6 млн, а в 1971 р. – понад 3 млн»²¹. Узагалі існувала практика регулювання чисельності членів партії, відповідно до якої місцевим комітетам «згори спускали» певні рознарядки, скільки можна прийняти, наприклад, у квартал робітників, колгоспних селян, службовців, військових, комсомольців, жінок. Відсоток не був сталим, проте ніколи стосовно жінок він не наближався до 50.

Другою рисою тоталітарного устрою є офіційна ідеологія, яку мусили визнавати всі. Зрозуміло, ця ідеологія мала зміцнювати владу. Найголовнішим було досягти одностайної її підтримки з боку «народних мас». Усі інші ідеології проголошувалися «ворожими», «підривними», «буржуазними» тощо. Серед них опинився також фемінізм, який у Російській імперії набув праволіберального забарвлення, тож і був оголошений «буржуазною ідеологією» з усіма наслідками. Задля керівництва жіноцтвом при партійних комітетах всіх рівнів більшовики створили жіночі відділи (існували до 1930 р., коли партія вирішила, що «жіноче питання розв'язане»), а також на місцях – жіночі ради і делегатські збори. Існує значна кількість публікацій радянських авторів, присвячених партійному керівництву цією ділянкою роботи²², поданому у відповідному ключі.

Для тоталітарної влади дуже важливим є формування «нової людини», якою зручно маніпулювати, яка не виявляє непокори, виконує всі накази, обмежуючись мінімумом для підтримки життєдіяльності, тобто для виснажливої праці заради зміцнення існуючого ладу. Тому такою важливою була третя риса – монополія на засоби масової інформації, які мали постійно «промивати мозок» населенню, змінюючи свідомість і світогляд. Окрім того, що це постійно відбувалося щодо всіх верств населення, при роботі з жіноцтвом була своя специфіка. Можна знайти деякі публікації, які дають уявлення про це²³, але сучасні українські дослідники – не тільки історики, але й фахівці з журналістики, могли б детальніше зайнятися вивченням впливу тогочасних ЗМІ на формування масової жіночої свідомості.

Корисно простежити різноманітні наслідки ліквідації неписьменності, розпочатої ще за часів П.Столипіна й успішно завершеної більшовиками. Одним із них було те, що внаслідок ментальних особливостей громадян, в яких із по-

коління в покоління не було жодної письмовної особи, які вірили освіченим людям і безмежно довіряли друкованому слову, сила впливу преси була колосальною. До цього – майже цілодобова радіотрансляція, «найбільш важливе мистецтво – кіно», постійні пропагандистські виступи, агітація засобами мистецтва тощо. Для жінок існували спеціальні видання – на початку 1930-х рр. у країні виходило 18 жіночих журналів загальним накладом понад мільйон примірників²⁴. Із часом їх ставало все менше, проте популярність тих, що залишилися – «Робітниця» і «Селянки», навіть зростала (так, наприкінці існування СРСР вільно передплатити їх було неможливо, а передплату нерідко використовували як винагороду за «ударну працю» або розігрували в лотерею). Спочатку ці видання були суто пропагандистськими. Перші рецепти і викройки одягу з'явилися у найбільш тиражованому журналі «Робітниця» тільки у 1937 р. Власне, саме через це радянські жінки їх і купували, бо інших джерел подібної інформації не було. В УРСР видавалися журнали «Комунарка України», «Селянка України», назву якого пізніше було змінено на «Колгоспниця України». Це були органи ЦК КП(б)У, в яких всіляко пропагувалися успіхи «соціалістичного будівництва» у цілому і досягнення радянських жінок зокрема. У 1920 р. було засновано журнал «Жінка», який у 1945 р. одержав назву «Радянська жінка», а після здобуття Україною незалежності виходить знову як «Жінка».

Треба визнати, що радянський тоталітаризм мав значні успіхи у вихованні «нової людини». Це досягалося насамперед через те, що масованій ідеологічній обробці підлягали всі верстви населення майже від народження. Працюючі матері віддавали дітей до дитячих закладів, де від початку їх учили віршикам і пісенькам, в яких прославлялися Ленін, Сталін і соціалістична Батьківщина. За визначеними у методичних відділах органів народної освіти сценаріями і програмами святкували революційні дати, готували дітей до школи. У школі діти ставали жовтєнцями, піонерами, комсомольцями, тобто ідеологічна обробка не припинялася. У головах людей створювалася ілюзорна, міфологізована картина дійсності, де найкраще в історії соціалістичне суспільство впевнено крокувало до комунізму.

Ідеологи створили міф про радянську жінку – віддану справі партії, яка героїчно працює, бере активну участь у громадській роботі, а також народжує і виховує нових громадян. Проте ніхто не питав саму жінку, чи задовольняє її така ситуація потрібного навантаження? Звичайно, писати про реальне становище радянського жіноцтва було неможливо. Тільки на початку 1991 р. почали з'являтися поодинокі публікації під виразними назвами «Яка ти, доле жіноча?»²⁵ або «Жінка на виробництві: емансипація чи експлуатація?»²⁶. Уперше на офіційній нараді у Державному комітеті праці СРСР заступниця його голови, начальник управління зі справ жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства Л.Ф.Безлепкіна заявила: «Тому аморальному (рос. «безнравственному» – Т.О.) ставленню до жінок, яке є, потрібно покласти край не потім, а зараз. Не можна безкінечно експлуатувати жінок. Це не може пройти безслідно для майбутніх поколінь»²⁷.

Радянська історіографічна спадщина майже не подавала відомостей про опір більшовицькій політиці, окрім тих праць, які були присвячені громадянській війні і подальшому придушенню «куркульського бандитизму». Так само в ній практично до середини 1980-х рр. не згадувалися масові репресії, які були неодмінною рисою тоталітарної держави. Тільки з початком горбачовської перебудови і гласності у пресі почали з'являтися матеріали про «злочини сталінізму». Ті публікації мали здебільшого публіцистичний характер, акцентували увагу на зловісній постаті «батька народів», оминаючи питання про закономірність репресивної практики для тоталітарного режиму незалежно від особливостей характеру його вождя.

За часів соціалізму діяли четверта і п'ята складові тоталітарного режиму – монополія на всі засоби збройної боротьби і система терористичного поліцейського контролю. Репресії косили всіх – чоловіків, жінок, соціальні верстви, партійних і безпартійних, тих, хто висловлював незгоду із «лінією партії», і її відданих прихильників. Ніхто не міг бути впевненим, що його омине лиха доля. Навіть, якщо було заарештовано одного члена родини, інші таврувалися як «члени сім'ї ворога народу» і зазнавали всіляких поневірянь: вигнання з домівки, конфіскація майна, звільнення з роботи, заслання тощо. Страх очікування посилювався тиском невизначеності, адже правди про долю зниклих близьких неможливо було дізнатися й через десятиріччя. Зрозуміло, що найбільше від психологічного терору потерпали жінки: катування невідомістю – найстрашніше, особливо, якщо це стосувалося дітей.

Як і всі радянські люди, жінки постійно перебували у стані стресу, зумовленому роздвоєністю між офіційно проголошеними настановами і жорстокою дійсністю. Так, наприклад, 17 листопада 1935 р., виступаючи на I всесоюзній нараді робітників і робітниць-стахановців, І.Сталін проголосив: «Жити стало краще, жити стало веселіше!». Приводом для цієї фрази стало скасування у СРСР карткової системи розподілу хліба, борошна і круп, тобто покращення умов для подальшого зростання матеріального добробуту трудящих. Водночас у країні вже розгортався «великий терор», приводом для якого стало вбивство 1 грудня 1934 р. ленінградського партійного керівника С.Кірова. Радянські пісні і кінофільми створювали піднесено оптимістичний настрій, який підупадав із настанням ночі, адже саме вночі проводилися арешти «ворогів народу», серед яких міг опинитися кожен. Трагічний парадокс полягав у тому, що проголошуючи «найгуманніший в історії людства лад», тобто декларуючи соціальну захищеність громадян, влада водночас реально ставила її під постійну загрозу. Жінки відчували таку соціальну незахищеність чи не найсильніше. Ті, хто вижив, зазнав незагойної психологічної травми. Психологи стверджують, що протягом чотирьох поколінь діє «генетична пам'ять», яка, навіть попри незнання про неї, впливає на нащадків.

Останнім часом почали виходити друком документальні матеріали і спогади, в яких віддзеркалилися реальні настрої людей, що пережили той період²⁸. Не можна сказати, що вони виходять масово, адже в наш час ринкові умови визначають і політику видавництва. Проте цілком можливо організувати збирання і видання в електронному варіанті мемуарів свідків тих подій. Природа розпорядилася так, що жінки живуть довше, але й серед них тих, хто пройшов через часи тоталітаризму, стає все менше. Відтак назавжди зникає можливість зібрати матеріали для підготовки досліджень з історичної психології, історії ментальностей, що є дуже важливим, аби зрозуміти і не допустити рецидивів тоталітарних настроїв, які б вони не були.

Шостою характеристикою тоталітарного режиму К.Фрідріх і З.Бжезинський називають централізовану систему контролю й управління економікою. У марксистсько-ленінській теорії існує пояснення суспільного устрою, де йдеться про базис і надбудову. Економіка виступає тим самим базисом, без якого існування надбудови неможливо. Проте надбудова впливає на особливості створення і функціонування базису. У цьому полягала діалектика історичного матеріалізму. Можна погоджуватися або не погоджуватися з такою теоретичною конструкцією, але значення економіки для політичного режиму важко переоцінити. Це добре розуміли більшовики і тому, щойно відновивши господарське життя після громадянської війни, відразу перейшли до здійснення так званого ленінського плану побудови соціалізму. Його трьома найпершими завданнями були індустріалізація країни, колективізація сільського господарства та культурна революція. Причому все це мало відбуватися одночасно, прискорени-

ми темпами, у розореній і відсталій аграрній країні, більшість населення якої, як уже зазначалося, становили жінки.

Отже, як, виходячи з історіографічних засад, можна оцінити вплив індустріалізації на радянське жіноцтво і вплив радянського жіноцтва на проведення індустріалізації? Відразу слід підкреслити, що тема «Участь жінок у промисловому розвитку» була найулюбленішою темою радянських суспільствознавців – не тільки істориків, а й економістів, соціологів та ін. Праці, створені як до Другої світової війни, так і після неї, за сукупним кількісним показником переважають публікації на будь-яку іншу тему стосовно радянського жіноцтва²⁹. Вони сповнені фактичним матеріалом, який ілюструє постійне зростання чисельності жінок, зайнятих на виробництві, причому навіть у таких галузях, на яких вони ніколи не працювали, скажімо, у ливарних або трубопрокатних цехах. У зазначених публікаціях створювалася така картина: усі радянські жінки натхненно працюють на благо своєї соціалістичної Батьківщини з вдячністю за те, що вона їм дала. Концепція вирішення жіночого питання у СРСР базувалася на тому, що визначальним фактором рівноправності жінок у суспільстві і сім'ї є їх участь у суспільному виробництві. Це не тільки надає жінці економічної незалежності, але й сприяє підвищенню самоповаги як вільної і рівноправної громадянки. Причому особливими досягненнями вважалося те, що жінка виконувала суто чоловічу роботу. Це мало демонструвати те, що радянській жінці все по плечу.

Звичайно, демонструючи фасад соціалізму, радянська історіографія не робила спроб показати те, що було за ним. Коли вона пишалася жінками, які відгукнулися на заклик П.Ангеліної «Сто тисяч подруг – на трактор!», то ніколи не писала про шкідливість сильної вібрації тракторів вітчизняного виробництва для жіночого організму. Про те, що мільйони жінок зайнято на шкідливих ділянках виробництва, не згадувалося до часів перебудови, коли з'явилися цифри про скорочення їх чисельності на сотні тисяч. Скільки залишалося, зрозуміло, не повідомлялося. Не писалося і про те, що йдучи укладати асфальт або лакувати меблі, жінки давали розписку про те, що вже мають дітей і більше не планують. Проте жінки погоджувалися працювати у важких і шкідливих для здоров'я умовах. Причина полягала у тому, що радянська влада добре прорахувала рівень заробітку одного працівника, аби тільки підтримати його елементарне виживання. Заробітку працюючого чоловіка не вистачало для забезпечення родини. Повинна була працювати і дружина.

Проголошена між чоловіками і жінками «рівність» насправді мала перекіс: чоловіки заробляли у середньому на третину більше, ніж жінки. Спочатку це було зумовлено масовим приходом на виробництво малоосвічених жінок без будь-якої кваліфікації, отже, їх ставили на підсобні роботи, які не потребували особливих знань, і відповідно нижче оплачувалися. Починаючи з кінця 1950-х рр., коли стала зростати чисельність фахівців із вищою освітою, серед яких більшість становили жінки, влада зробила наголос на «пролетарях» – промислових робітниках, які займалися «продуктивною працею». Учителі, медики, працівники культури, обслуговування та інших сфер «непродуктивної праці», де переважали жінки, одержували приблизно у два з половиною рази менше. Влада виправдовувала цей стан речей не тільки тим, що робітничий клас є «авангардом радянського суспільства», а й тим, що в такий спосіб повертаються кошти, витрачені державою на надання вищої освіти.

Проблема участі жінок у суспільному виробництві радянських часів потребує дослідження на засадах об'єктивності. І такі праці вже з'являються. Слід відзначити дисертацію О.Кривулі «Жінки та індустріалізація в Україні (1929–1938 рр.)»³⁰, де не тільки вивчено процес залучення жіноцтва до праці на підприємствах важкої промисловості республіки під час проведення індустрі-

лізації, а їй показано ті умови, в яких опинилися робітниці, причому без замовчування реальних речей, що демонстрували нерівність і дискримінацію. Проте здебільшого означена тема висвітлюється не у таких ґрунтовних працях, а у виступах на наукових конференціях³¹.

Доля радянської влади і всіх її починань великою мірою залежала від українського сільського господарства. Від продовольства залежало не тільки елементарне виживання населення міст, на яке здебільшого спиралися більшовики. За умов руйнації промисловості і безладу у фінансовій системі тільки продукти залишалися реальною «твердою валютою», на яку можна було придбати все інше, зокрема необхідне обладнання для промисловості та транспорту. Це добре усвідомлювали більшовики – саме в Україну відряджались найзатятіші партійці, саме щодо України проводилася найжорстокіша політика, насамперед проти селянства (голодомори, депортації, репресії). Що стосується історіографії здійснення колективізації та участі в ній жіноцтва, тут спостерігається два періоди особливої активності радянських авторів.

Перший припадає на кінець 1920–1930-ті рр.³² Публікації цього часу мають ознаки суто пропагандистських творів, завданням яких була демонстрація переваг колгоспного життя. Як зазначав І.Сталін, виступаючи на I з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 р.: «Що стосується самих колгоспниць, то вони повинні пам'ятати про силу і значення колгоспів для жінок, повинні пам'ятати, що тільки в колгоспі мають вони можливість стати на рівну ногу з чоловіком. Без колгоспів – нерівність, у колгоспах – рівність прав. Нехай пам'ятають про це товариші колгоспниці і нехай бережуть колгоспний лад, як зіницю ока»³³. Зрозуміло, що ніяких згадувань стосовно небажання селян вступати до колгоспів, що врешті-решт і призвело до політики організованого голодомору і репресій проти них, у публікаціях ані того, ані пізнішого часу бути не могло.

Другий період обіймає післявоєнний час, коли на першому місці стояло висвітлення участі жіноцтва України у відбудові сільського господарства³⁴, і найбільше – про селянок у встановленні колгоспного ладу у Західній Україні³⁵. Знов-таки однобокий підхід до висвітлення теми: трудящі селянки самовіддано виконують лінію партії. Що стосується Західної України, то у дусі тодішніх ідеологічних кліше опір радянській владі показується як «бандитизм недобитків» – оунівців і бандерівців, які, лютуючи, убивали жінок-активісток колгоспного життя. У світлі оприлюднених Службою безпеки України документів про діяльність НКВС у Західній Україні, що свідчать про використання різного роду провокацій, питання про реальних зловмисників вимальовується в дещо іншому світлі.

Проблема «Більшовики і жінки-селянки України» залишалася у полі зору дослідників і в 1990-х рр. У 1990 р. К.Кастеллі захищає кандидатську дисертацію «Боротьба партії більшовиків за залучення жінок-селянок до колгоспного будівництва на Україні (період першої п'ятирічки)»³⁶, назва якої промовляє сама за себе. Із проголошенням незалежності України докорінно змінилися не тільки можливості для історичних студіювань, а й сама концепція історії. Починається нова доба розвитку історичної науки. На передній план виходять теми, раніше заборонені, такі, як боротьба за державність 1917–1921 рр., голодомор, тоталітаризм та ін. З'являються деякі публікації, в яких під відповідним кутом зору віддзеркалюються жіночі студії³⁷. Навіть у дослідженнях, які не були спеціально присвячені історії жінок в Україні, є розділи, які їй стосуються. Наприклад, у дисертації Т.Арзуманової «Громадсько-політичне життя в УСРР та РСФРР в першій половині 20-х рр. XX ст. (на матеріалах Харківської та Воронезької губерній: порівняльний аналіз)» розглянуто процес соціалізації жінок та шлях залучення жіночого населення до громадської діяльності, встановлено

наявність протидії процесу руйнування стереотипів щодо місця і ролі жінки у суспільстві³⁸. Н.Бем, розглядаючи політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства, характеризує домінуючі прояви протестної поведінки, акцентує особливості сприйняття жіночим населенням політичних та економічних перетворень³⁹.

Однією з найважливіших складових ленінського плану побудови соціалістичного суспільства було здійснення культурної революції, під якою насамперед передбачалася ліквідація неписьменності, а найголовніше – формування «нової людини». Що стосується відображення зазначеної проблематики, то у радянській історіографії налічується чимало праць, присвячених змінам в освітньому рівні жінок за часів соціалізму⁴⁰. Якщо говорити про формування «нової людини», то у кожній публікації, яка була присвячена жіноцтву, підкреслювалися такі нові риси – відданість справі революції, соціалізму і комунізму, радянській владі, комуністичній партії та її вождю, героїчна праця на благо вітчизни і майбутніх поколінь, активна громадсько-політична позиція, яка характеризувалася одноставною підтримкою всіх починань партії і держави і непримиренністю до різного роду «відхилень від лінії партії», героїзм у захисті завоювань Жовтня і т.п. Суто жіночі риси вдачі не підкреслювалися. Показовим є, наприклад, те, що за радянських часів одним із найнебезпечніших звинувачень було таке: «Добреньким хочеш бути?!».

Треба визнати, що тоталітарній владі вдалося сформувати «нову радянську жінку». В одній із брошур, присвячених їй, зазначалося: «Радянська жінка завжди займала активну життєву позицію. Вона виховувала дітей, проходячи з честю через усі випробування і сама невідомо змінюючись, поєднуючи у собі ідейну переконаність і величезну життєву енергію, культуру, знання. Вона – патріот та інтернаціоналіст, прапороносець миру і невтомний борець за справедливість. Радянська жінка – працівниця, мати, турботлива дружина, любляча донька. Саме ці риси є визначальними у портреті нашої сучасниці»⁴¹. У цієї виданої в 1990 р. публікації дуже вдала назва – «Радянська жінка: портрет у ретроспективі». І вже тоді могли виникнути сумніви стосовно відповідності написаного реальному стану речей. Наприкінці першого десятиліття 2000-х рр. було б доречно підготувати працю з такою ж назвою, але з іншим змістом, який би відповідав історичній дійсності. Зокрема, проаналізувати, які риси вдачі соціалізм дійсно виховав у жінок, значна частина яких і досі залишається «радянськими».

Наприклад, простежити зв'язок між набуттям освіти жінками і змінами їхнього самовідчуття і становища у суспільстві. Наразі постає чимало проблем, які досі залишаються невивченими. Наприклад, чому тоталітаризм був зацікавлений у тому, щоби надати жінкам освіту? Як розвивалася не тільки початкова, але й вища освіта жінок? Чи повною мірою реалізувалися сподівання жінок із вищою освітою на кар'єрне зростання? Чи проявилася у нас демографічна тенденція, яка після Другої світової війни чітко простежується в інших країнах: чим вищий рівень жіночої освіченості, тим менша народжуваність?

У новому ракурсі можна було б дослідити, як здійснювалося основне призначення жінки при тоталітарній системі на різних етапах її формування. Адже все починалося не тільки з декларації юридичної рівності жінок і чоловіків. Після революції почалася суперечлива доба, коли нове боролось зі старим у всіх сферах життя, зокрема й у відносинах між статями. Більшовики доклали чимало зусиль, аби подолати свого основного конкурента в підкоренні особистості державі – сім'ю, вирвати з-під її впливу дітей і виховати їх у потрібному дусі.

У перші післяреволюційні роки дуже популярною була «теорія склянки води», згідно з якою задовольнити статевий потяг так само просто, як випити склянку води. До яких наслідків для жіноцтва це призвело? Чому невдовзі вла-

да стала на шлях заперечення «свободи кохання» у різних формах? Пізніше це яскраво проявилось у 1986 р. під час відомого телемосту між СРСР і США (Ленінградом і Бостоном), коли така собі Людмила Іванова підвелася й гордо виголосила: «У СРСР сексу немає!». Виявляючи прагнення встановлювати беззастережний контроль над усім і всіма, тоталітарна влада вважала за потрібне втручатися у приватне, сімейне життя. Це мало різноманітні прояви – від заборони абортів до обговорення «аморальності» окремих своїх громадян і громадянок на масових зборах різного рівня. Зрозуміло, що люди відчували психологічний дискомфорт. Як тоталітарна влада використовувала ефект сублимації у своїх цілях? Як це вплинуло на характер і поведінку як чоловіків, так і жінок? У подібних дослідженнях варто було б об'єднати зусилля не тільки істориків, але й соціологів, психологів та інших суспільствознавців.

Тоталітаризм формував (саме слово є дуже показовим) «нову людину» – людину-гвинтик, яка мала виконувати належні функції, аби справно працював весь державний механізм. Офіційно проголошувалася мета – формування вільної, гармонійної й усебічно розвиненої особистості. Та це знов-таки не відповідало дійсності і перетворилося на один із факторів, що зумовили крах тоталітарної системи у СРСР. Тоталітаризм зруйнувався через те, що всіляко перешкоджав дійсному вільному розвитку людини. Досвід передових країн світу показав, що з переходом від індустріального до постіндустріального суспільства стало очевидним – саме вільна особистість із належною освітою і можливістю відкритого доступу до інформації виявилася головною умовою і перевагою у сучасній конкуренції між системами й окремими державами. Тоталітаризм розчавив соціальну основу сильної держави, яка характеризується різноманітністю. Цей лад прагнув одноманітної одностанійності. Моноліт, який він формував, виявився неспроможним адекватно реагувати на зміни, що відбувалися у світі. Із цього випливає чимало інших тем, вартих дослідження, зокрема «Пострадянське жіноцтво на перехідному етапі між тоталітаризмом і демократією».

¹ Див.: *Китаєв В.О.* Тоталітаризм як суспільно-політичний феномен. Системний аналіз радянської моделі: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 1994; *Дешиця А.Б.* Трансформація тоталітарного режиму в Україні: теорія і практика: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – Л., 1995; *Табачник Д.В.* Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-ті роки). Історичний та етнополітичний аспекти: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1995; *Бадзьо Ю.* Право жити: Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. – К., 1996; *Бакаєв Ю.В.* Тоталітарне суспільство: соціально-філософський аналіз: Автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління. – К., 1997; *Баран В.К.* Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Л., 1997; *Очеретянюк В.І.* Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998; *Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Матер. міжнар. наук. конф. 15–16 вересня 1994 р.* – К., 1998; *Ганжа О.І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). – К., 2000; *Долженков О.О.* Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації. – Одеса, 2000; *Автушенко І.Б.* Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя УРСР (20–30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001; *Греченко В.А., Ярмиш О.Н.* Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.) – Х., 2001; *Прилуцький В.І.* Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–1939). – К., 2001; *Албул С.М., Молчанова Р.С.* Жертви тоталітаризму: Спогади, документи, статті. – Хмельницький, 2003; *Падалка С.С.* Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80 роки ХХ ст.) – К., 2003; *Мозговський М.В.* Боротьба тоталітарної системи проти діячів української науки та культури в повоєнний період (1946–1953 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2005; *Цвілюк С.А.* Трагедія нескореної нації: Політичний і національний терор України в період сталінського тоталітаризму. – Одеса, 2005; *Чабанка М.В.* Формування ма-

сового суспільства як необхідна передумова становлення та механізм забезпечення функціонування тоталітаризму (теоретико-методологічний аналіз): Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2006; *Вонсович С.Г.* Дискурс тоталітаризму (політологічний аспект). – К., 2008; *Малярчук О.* Тоталітаризм проти західноукраїнського села. – Івано-Франківськ, 2008 та ін.

² *Ковнатор Р.А.* Женский вопрос в свете ленинизма. – Х., 1926; *Карагодская М.* Индустриализация страны и задачи работницы. – Х., 1929; *Нюрина Ф.* Женщина в борьбе за новое общество. – Х., 1930; *Мастюкова Г.* Женщины в борьбе за урожай и организационно-хозяйственное укрепление колхозов. – Москва, 1932; *Кирсанова К.* Познавательность женщин в СРСР. – К., 1937; *Саттула С.* Жінка країни соціалізму. – К., 1938; *Луговиківна М.* Жінки – велика сила соціалістичного суспільства. – К., 1950; *Ильичёва В.П.* Борьба Коммунистической партии Советского Союза за вовлечение женщин в социалистическое строительство в годы развёрнутого наступления социализма по всему фронту. – Москва, 1954; *Бильшай В.Л.* Решение женского вопроса в СССР. – Москва, 1956; 1959; *Сидоренко В.П.* Рівноправність жінок СРСР – велике завоювання Жовтневої революції. – К., 1957; *Іващенко О.І.* Трудівниці землі радянської – К., 1963; *Курій Г.М.* Радянські жінки – активні будівники комунізму. – К., 1975; *Голубенцева В.Г.* Великий Жовтень і розв'язання жіночого питання в СРСР. – К., 1977; *Янкова З.А.* Советская женщина. – Москва, 1978; *Женщины страны Советов: Краткий исторический очерк.* – Москва, 1977; *Груздева Е.Б., Чертихина Э.С.* Труд и быт советской женщины. – Москва, 1983; *Галаган В.Я.* Советская женщина: портрет в ретроспективе. – К., 1990 та ін.

³ *Гречуха М.С.* Вибори до Верховної Ради Української РСР та участь у них жінок. – К., 1947; *Лунина М.М.* Трудящиеся женщины Советской Украины в борьбе за восстановление народного хозяйства республики (1943–1945). – К., 1953; *Славні трудівниці.* Розповідь про жінок Радянської України. – К., 1961; *Тимченко Ж.П.* Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні (1917–1920 рр.). – К., 1966; *Вітрук Л.Д.* Жінки Радянської України – XXIV з'їзду КПРС. – К., 1971; *Жінки Радянської України – активні будівники комуністичного суспільства / Ред. кол.: М.М. Підтиченко (ред.).* – К., 1971; *Селезнёва Е.С.* Производительная и общественно-политическая деятельность советских женщин (на примере промышленности УССР 1971–1980): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1986; *Шарова Т.П.* Вовлечение женщин в восстановление промышленности (1921–1925): опыт Компартии Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1990 та ін.

⁴ *Навроцький О.* Українське жіноцтво в боротьбі за волю України // *Жіночий світ.* – 1954. – Ч.9; *Вергун-Модрицька В.* Становище жінки у вільному світі і в СРСР // *Жіночий світ.* – 1957. – Ч.5; *Книш І.* Жінка вчора і сьогодні: Вибрані статті. – Вінніпег, 1958; *Полонська-Василенко Н.* Жінки України // *Жіночий світ.* – 1963. – Ч.7-8; *Ї ж.* Українські жінки XIX–XX століття // *Видатні жінки України* – Вінніпег, 1969; *Ukrainian Woman in the Modern Age / L.Рovoznyk (ed.).* – London, 1963; *Кононенко О.* Сучасне становище жінки під сокетами // *Жіночий світ.* – 1962. – Ч.4; 1963. – Ч.4; *Богачевська-Хом'як М.* Історія і українська жінка // *Наше життя.* – 1980. – Ч.2; *Ї ж.* Українська жінка у двох світах // *Наше життя.* – 1983. – Ч.2; *Bohachevska-Chomiak M.* Feminists Despite Themselves. Women in Ukrainian Community Life: 1884–1939. – Edmonton, 1988; *Богачевська-Хом'як М.* Жінки в радянській Україні // *Україна. Наука. Культура.* – К., 1991. – Вип.25; *Ї ж.* Дума України – жіночого роду. – К., 1993; *Ї ж.* Білим по білому: Жінки в громадському житті України (1884–1939). – К., 1995.

⁵ *Богачевська-Хом'як М.* Білим по білому... – С.345–362.

⁶ *Гулько Я.* Жіночі долі – пісня українська (про долю української жінки, що перебувала в сталінських таборах // *Людина і світ.* – 1991. – №8; *Чадаєва К.Ю.* Роль і місце жінки в українському суспільстві 20–30-х років ХХ ст. // *Жіночий рух в Україні: історія і сучасність: Міжнар. наук.-метод. конф., Одеса, 27–29 жовтня 1994: Тези доповідей.* – К., 1994. – С.88–90; *Моравська Л.В.* Жінки-політв'язні // *Там само.* – С.96–97; *Ковалюк Р.Т.* Участь жінок у національно-визвольному русі 40-х років в Україні // *Там само.* – С.99–101; *Омельчук М.* Жінки в Радянській Україні // *Там само.* – С.153–154; *Стефаненко Л.* Жіноцтво України у довоєнний період // *Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні.* – Одеса, 1999. – С.130–137; *Ї ж.* Статус жінок у післявоєнний період // *Там само.* – С.154–162; *Нескорена Березина. Жертви московського комуністичного терору ХХ століття / Упоряд. В.Гордасевич.* – Торонто; Л., 2002; *Криву-*

ля О.О. Жінки та індустріалізація в Україні (1929–1938 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2004; *Немирівська Т.* Боротьба жіноцтва за Україну // Сіверянський літопис. – 2005. – №2/3. – С.62–66; *Сапицька О.М.* Сільські жінки України в умовах підготовки і проведення колективізації (1928 – середина 1933 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2007 та ін.

⁷ *Нефёдов С.А.* Об экономических предпосылках русской революции // *Общественные науки и современность*. – 2005. – №3. – С.92.

⁸ Там же. – С.93.

⁹ Цит. за: *Общественные науки и современность*. – 2005. – № 3. – С. 94.

¹⁰ *Конквест Р.* Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – С.76.

¹¹ *Богачевська-Хом'як М.* Білим по білому... – С. 356.

¹² *Мандрик Я.* Становище сільських жінок України у 30-ті роки // *Жіночий рух в Україні: історія і сучасність*. – С.98.

¹³ *Стефаненко Л.* Жіноцтво України у довоєнний період. – С.136.

¹⁴ *Сапицька О.М.* Сільські жінки України в умовах підготовки і проведення колективізації (1928 – сер. 1933): Автореф. ... дис. канд. іст. наук. – Луганськ, 2007.

¹⁵ *Окорочкова Т.С.* Женский труд в промышленности СССР в годы нэпа // *Социологические исследования*. – 1999. – №9. – С.93.

¹⁶ *Прилуцький В.І.* Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–1939 рр.). – К., 2001.

¹⁷ *Friedrich C.J., Brzezinski Z.* Totalitarian Dictatorship and Autocracy. – Cambridge, 1956. – P.18.

¹⁸ *Кірсанова К.* Повна рівність жінок в СРСР. – К., 1937; *Сидоренко В.П.* Рівноправність жінок СРСР – велике завоювання Жовтневої революції. – К., 1957; *Вітрук Л.Д.* Ленінські принципи рівноправності жінок Радянської країни в дії. – К., 1970; *Голубенцева В.Г.* Великий Жовтень і розв'язання жіночого питання в СРСР. – К., 1977; *Чирков П.М.* Решение женского вопроса в СССР. – Москва, 1978; *Данченко Н.И., Монастырский В.А.* Равноправие женщин подлинное и мнимое. – К., 1979; *Сидоренко В.П.* Торжество ленинских идей равноправности жінок. – К., 1979 та ін.

¹⁹ *Гнатюк Д.* Жінки за державним кермом. – К., 1936; *Каліновський А.* Жінки за державним кермом. – К., 1937; *Гречуха М.С.* Вибори до Верховної Ради Української РСР та участь у них жінок. – К., 1947; *Тофим'як Ю.М.* Добір і виховання керівних кадрів з активу жінок (на матеріалах західних областей УРСР 1946–1955 рр.) // *Наукові праці з історії КПРС*. – Вип.37. – К., 1970; *Гушинець Н.О.* Участь жінок України в суспільно-політичному житті республіки (1933–1941) // *Укр. іст. журн.* – 1984. – №3; *Терещенко Г.И., Смоляр Л.А.* Из опыта деятельности партийных организаций по выдвижению женщин на руководящую работу // *Научные труды по истории КПСС*. – Вып.153. – К., 1988 та ін.

²⁰ *Данченко Н.И., Монастырский В.А.* Равноправие женщин подлинное и мнимое. – С.28–29.

²¹ *Машика Т.О.* Жінка і суспільне виробництво. – К., 1975. – С.28.

²² Жіночі гуртки в сільбудах та хатах-читальнях. Збірка: Методичні вказівки та програми для жіночих гуртків при сільбудах та хатах-читальнях. – Х., 1929; *Золотова В.* Активістка в громадських організаціях (на матеріалах Харкова). – Х., 1929; *Литвин П.Е., Онпиченко В.П., Митрофанова О.К.* Политико-воспитательная работа партийных организаций Украины среди женщин (1946–1950) // *Научные труды по истории КПСС*. – Вып.128. – К., 1984; *Гушинец Н.А.* Деятельность Коммунистической партии по повышению трудовой и общественно-политической активности женщин в 1933–1941 гг. (на материалах партийных организаций Украины): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1985; *Курченко Т.Е.* Женотделы партийных комитетов Украины в борьбе за идейно-организационное сплочение работниц вокруг партии (1921–1925) // *Научные труды по истории КПСС*. – Вып.137. – К., 1987; *Её же.* Опыт работы КП(б)У по осуществлению ленинских идей о вовлечении женщин-работниц в активную общественно-политическую жизнь в начале 20-х годов: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1990 та ін.

²³ *Шмаргонь О.* Читанка для делегатки-селянки. – Х., 1929; *До світлої мети.* Про досвід обласної комісії по усній та друкованій пропаганді серед жінок. – К., 1963.

²⁴ <http://www.proza.ru/addrec.html>

²⁵ Сотниченко Н. Яка ти, доле жіноча? // Політика і час. – 1991. – №3.

²⁶ Женщина на производстве: эмансипация или эксплуатация // Социалистический труд. – 1991. – №3.

²⁷ Там же. – С.15.

²⁸ Советская власть – народная власть? Очерки истории народного восприятия советской власти в СССР / Под ред. Т.Вихавайнена. – Санкт-Петербург, 2000; Крушельницька Л.І. Рубали ліс... (Спогади галичанки). – Л., 2001; Нескорена Берегиня. Жертви московського комуністичного терору ХХ століття / Упор. Б.Гордасевич. – Торонто; Л., 2002.

²⁹ Якщо брати тільки праці, видані в УРСР, то можна назвати такі: Карагодская М. Индустриализация страны и задачи работницы. – Х., 1929; Загорська А. Индустриалізація і трудяща жінка. – Х., 1930; Орман А.І. Робітниця у важкій індустрії. – Х., 1931; Батшева М.М. О внедрении женского труда в каменноугольной промышленности. – Х., 1934; Омеляненко О.В. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за вовлечение женщин в социалистическую промышленность в годы первой пятилетки (на материалах Украины): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1955; Гнедишева Н. Оволодіння технікою робітницями промисловості УРСР в роки першої п'ятирічки // Вісник Харківського університету. – 1970. – №51; Её же. Деятельность Компартии Украины по вовлечению работниц в социалистическое строительство (1928–1932 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1971; Вітрук Л.Д. Участь жінок у промисловому будівництві на Україні (1926–1929) // Укр. іст. журн. – 1963. – №3; Її ж. Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації. – К., 1973; Оніпченко В.П. Підвищення кваліфікації жінок у роки другої п'ятирічки (на прикладах Донбасу) // Укр. іст. журн. – 1977. – №1; Мацьюна З.В. Деятельность Коммунистической партии Украины по вовлечению женщин в общественно-политическую жизнь и промышленное производство (1926–1932 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Донецк, 1973; Омельченко О.С. Піднесення суспільно-політичної активності трудівниць промисловості УРСР (1971–1980) // Укр. іст. журн. – 1983. – №3; Лукашов О.В. Залучення жінок до промислового виробництва в УРСР (1943–1945 рр.) // Укр. іст. журн. – 1985. – №8; Селезнёва Е.С. Производителная и общественно-политическая деятельность советских женщин (на примере промышленности УССР 1971–1980): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1986; Шарова Т.П. Вовлечение женщин в восстановление промышленности (1921–1925): опыт Компартии Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1990 та ін.

³⁰ Кривуля О.О. Жінки та індустріалізація в Україні (1929–1938 рр.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Луганськ, 2004.

³¹ Див., напр.: Мойсєєва Т.М. Жіноче населення УРСР як джерело поповнення лав робітничого класу (30-ті роки ХХ ст.) // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність: Міжнар. наук.-метод. конф., Одеса, 27–29 жовтня 1994 р.: Тези доповідей. – К., 1994. – С.94–95.

³² Підікецький В. Жіноча праця у сільському господарстві // Життя і революція. – 1925. – №10; Гладкова Х. Селянка до революції і тепер. – Х., 1929; Бодня-Бодненко Л. Що має селянка в колгоспі? – Х., 1930; Чистик Є. Масова колективізація і участь селянки. – Х.; К., 1930; Шмаргонь О. Селянка в колективах. – Х., 1930 та ін.

³³ Сталин И.В. Речь на I съезде колхозников-ударников 19 февраля 1933 г. // Сочинения. – Т.13. – Москва, 1951. – С.252.

³⁴ Репухова А. Значение женского труда в колхозах Украины в послевоенный период: Автореф. дис. ... канд. экон. наук. – К., 1953; Бондарчук Н.Д. Деятельность партийных организаций Украины по мобилизации женщин на восстановление сельского хозяйства (1943–1945): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1981.

³⁵ Полоневская Н.С. Мероприятия КПСС по вовлечению крестьянок в борьбу за кооперацию сельского хозяйства в западных областях УССР (1946–1950 гг.) // Науч. зап. Львовского торгово-экономического института. – Вып.6. – Л., 1959; Бахматова Л.М. З діяльності партійних організацій західних областей України по вихованню жінок-селянок і залученню їх до відбудови сільського господарства (1945–1964 рр.) (По матеріалах Львівської та Станіславської областей) // Тези доповідей і повідомлень до XIX наук. конф., травень 1965. Секція історії КПРС. – Ужгород, 1965; Її ж. Участь трудящих селянок в боротьбі за перемогу колгоспного ладу в 1945–1950 рр. // Тези доповідей і повідомлень до XX наук. конф. кафедри історії КПРС. – Ужгород, 1966; Її ж. Діяльність КП(б)У по залученню селянок до створення колгоспного ладу в західних областях Ук-

раїни (1945–1950 рр.) // Компартія в боротьбі за здійснення плану соціалістичної революції на Україні: Респ. наук. конф. працівників кафедр історії КПРС вузів УРСР. – К., 1967; *Ї ж.* Діяльність партійних організацій західних областей України по залученню жінок-селянок до колгоспного будівництва // Укр. іст. журн. – 1969. – №10; *Ї ж.* Деяльність Компартії України по вовлеченню женского крестьянства в колхозное строительство 1944–1950 гг. (по материалам Западной Украины): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1970; *Трофим'як Ю.М.* Роль жірад у здійсненні ленінського кооперативного плану у західних областях України (1945–1955 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія суспільних наук. – Вип.5. – Л., 1969 та ін.

³⁶ *Кастелли К.* Борьба партии большевиков за вовлечение женщин-крестьянок в колхозное строительство на Украине (период первой пятилетки): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1990.

³⁷ *Гулько Я.* Жіночі долі – пісня українська (про долю української жінки, що перебувала в сталінських таборах) // Людина і світ. – 1991. – №8; *Моравська Л.В.* Жінки-політв'язні // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. – С.96–97; Нескорена Березина. Жертви московського комуністичного терору ХХ століття. – Торонто; Л., 2002; *Немирівська Т.* Борьба жіноцтва за Україну // Сіверянський літопис. – 2005. – №2/3. – С.62–66 та ін.

³⁸ *Арзуманова Т.В.* Громадсько-політичне життя в УСРР та РСФСР в першій половині 20-х рр. ХХ ст. (на матеріалах Харківської та Воронежської губерній: порівняльний аналіз): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Х., 2005.

³⁹ *Бем Н.В.* Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 р.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 2004.

⁴⁰ *Подгорненська У.* Ліквідація неграмотності і малограмотності серед жінок // Комунарка України. – 1923. – №9–10; Про роботу серед жінок в культурно-освітніх установах. – К., 1948; *Вітрук Л.Д.* Підвищення загальноосвітнього та професійно-технічного рівня робітниць України в 1926–1932 // Укр. іст. журн. – 1967. – №3; *Добров Г.М., Тепляков А.С.* Горді, розумні, прекрасні. Науковий подвиг радянських жінок. – К., 1969; *Вовк Л.П.* Розвиток освіти серед жінок УРСР (1917–1941) // Укр. іст. журн. – 1975. – №11; *Ї ж.* Коренные изменения в образовании женщин в процессе осуществления ленинской программы культурного строительства (на материалах УССР. 1917–1941): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 1975; *Пикалова Т.И.* Борьба за преодоление неграмотности среди трудящихся женщин Украины (1917–1937) // Вопросы истории СССР. – Вып.29. – Х., 1984; *Её же.* Деятельность КПУ по вовлечению трудящихся женщин в высшие учебные заведения в годы социалистического строительства // Вопросы истории. – Вып.30. – Х., 1985; *Её же.* Коммунистическая партия Украины – организатор вовлечения женщин в осуществление культурной революции в период строительства социализма: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Х., 1985; *Куценко В.І.* Напрямки підвищення ефективності використання освітнього потенціалу жінок // Демографічні дослідження. – 1985. – Вип.9; *Курченко Т.Е.* Діяльність жінівділів України по боротьбі з неписьменністю жінок-робітниць (1921–1925 рр.) // Вісник Київ. ун-ту: Історичні науки. – 1988. – Вип.30; *Зборовская Е.П.* Особенности формирования научно-материалистического мировоззрения женщин // Проблемы философии. – 1989. – Вып.79 та ін.

⁴¹ *Галаган В.Я.* Советская женщина: портрет в ретроспективе. – К., 1990. – С.44.

Through the prism of six classical features of totalitarianism, the article analyzes the fate of Soviet womanhood, offering a certain roadmap for further research, and also shows the attainments, problems and prospects of women's studies, assessed from the historiographic viewpoint.